

Sárai Szabó Katalin

Normakövető női emancipáció A konzervatív nőmozgalom Magyarországon a 19. század végén, 20. század elején

A normakövető emancipáció

A női emancipáció folyamatában a 19. század végét és huszadik század elejét igen fontos periódusnak tekintjük. A modern nőmozgalmak kialakulásának és terjedésének, a feminizmus első hullámának időszakaként tartjuk számon, amelyben egyfelől kirajzolódtak a választóvonalak a különböző női csoportok, illetve női érdekek között, másfelől azonban az egyes csoportokon belül megjelentek azok a változatok is, amelyek igen árnyalttá és sokszínűvé tették a női törekvéseket. A kutatások nagy része a határvonalat ma is elsősorban a feminista és a konzervatív megközelítések között húzza meg, egyúttal éles különbséget jelezve közöttük és a baloldali megközelítések között is. A legtöbb tanulmány a feminista irányzatokkal – a radikális csoportoktól a mérsékeltékig¹ –, azaz a feminizmusokkal foglalkozik, amelyeknek így egyre pontosabbá válik a körülhatárolása, leírása. Az aktualitáson túl ebben a tendenciában nyilván szerepet játszik az, hogy a feminizmus fontos támpontot jelent a modernitás értelmezésében, hiszen a századfordulón a feminizmus és a modernitás fogalma elválaszthatatlanul összekapcsolódott.

Az általam vizsgált korszak női emancipációs mozgalmainak tanulmányozása számos definíciós, illetve kategorizálási problémát vetett már fel. Az 1980-as években felmerült

---

¹ Az utóbbi időben a feminizmus kutatásában az irányzatok további szétválasztása történik, így a pszichoanalízistól a posztmodernig valóban igen árnyalt a kép.

a 19. századi nőmozgalmak általánosabb koncepciója, miszerint a fogalmat megkísérelték a női aktivitások, társadalmi megnyilvánulások egész széles körére kiterjeszteni (Paletschek és Pietrow-Ennker 2004: 6). Az ezzel a kutatási iránnyal szembeni kritikák egyik ellenérve az volt, hogy a bővítés következményeképpen az emancipációs mozgalmak körébe bekerülnek a konzervatív és antifeminista szervezetek is.² A szélesebb értelmezésre való törekvés azonban – ha vitathatjuk is a kiterjesztés körét – lehetővé teszi, hogy egyfelől ne korlátozzuk figyelmünket kizárólag a „haladónak” tekintett mozgalmakra, sőt; a nőkérdéssel kapcsolatban történetileg és regionálisan árnyalhassuk a „haladást” mint viszonyítási kategóriát. Másfelől, így függetlenül az indíttatásoktól és céloktól, a nőszervezetek tágabb körét vizsgálhatjuk, továbbá, hogy a kutatás az átmeneti és az országoként megjelenő sajátos variánsokra is kiterjedhet.

A kérdés körüli anomáliákban véleményem szerint fontos szerepet játszik, hogy nem történt meg a konzervatívnak tekintett női mozgalmak árnyalt differenciálása, helyük és szerepük kijelölése a női emancipáció folyamatában. Elsősorban a feministákkal szemben határozzák meg a konzervatív nőket, és sok esetben összemósódní látszanak a határok közöttük és az antifeministák között is.

A konzervatív társadalmi csoportok körülhatárolhatóbbnak és homogénebbnek tűn(t)nek, mint a konzervatívizmussal szemben álló csoportok, legalábbis a róluk szóló narratívákban mindeképpen így jelennek meg.³

Bár Mannheim óta a konzervatív gondolkodás egyik alapismérveként a változatlanlanság jelenik meg, Anthony Quinton ezzel szemben inkább arra helyezi a hangsúlyt, hogy „A társadalom állandó növekedésben levő dolgot jelent a konzervatív ember számára, s mindaz, ami nő, elkerülhetetlenül változik is” (Quinton 1995: 19). Tehát a konzervatívizmuson belül is feltételeznünk kell a dinamizmust, a változó társadalmi viszonyokkal való állandó kölcsönhatást. Mindennek ellenére a konzervatívizmusról nagyon határozott jellemzők alapján esik szó, alapelveiben megfogalmazódik: a hagyománytisztelet, a tradicionalizmus (Quinton 1995: 19–20), az organicizmus, amely arra utal, hogy a konzervatív gondolkodás „a társadalmat egységes, szervesen fejlődő, rendezett, élő egésznek tekinti, nem pedig alko-

---

2 Sylvia Paletschek és Bianca Pietrow-Ennker azt ajánlották, hogy a 19. századi nőmozgalmakba csak a feminista és a „potenciális” feminista (amelyből számba szökkenhet a feminista tudatosság) mozgalmakat foglalják bele. A kutatás jövőbeni feladataként a nemzetek közötti összehasonlítás perspektíváját, illetve a szociokulturális változások keretén belüli értelmezést jelölték meg (Paletschek és Pitrow-Ennker 2004: 10).

3 Azt, hogy a „haladó”-ként interpretált jelenségek, társadalmi csoportok jóval több tónusúnak tűnnek, jól példázza az „új nő”, a „new woman”-nel kapcsolatban felvetett hibriditáselmélet. Az elmélet – elsősorban reprezentációk elemzése nyomán – megállapítja az új nőről, hogy nem létezett tiszta formában, a különböző országokban különböző „hibrid” változatokban jelent meg, hiszen magába olvasztotta mindazt a hagyományt és tradíciót, amelyben megszületett, emellett meghatározta az adott társadalmi viszonyrendszer, kulturális milió, mentalitás, az adott társadalom modernitásfoka (Heilmann és Beetham 2004). Lényeges itt megjegyezni, hogy mindez a nőmozgalmakkal kapcsolatban szintén megállapítható. De ha továbbmegyünk, magáról a modernitásról sem beszélünk úgy, mint egységes fogalomról, hanem inkább a sokféle modernitáselmélet keretei között jelenítjük meg az egyes eseteket. Ugyanis hogy mit (kit) nevezünk modernnek, az időben, földrajzilag, társadalmilag stb. változó fogalom, amellett, hogy a modernitás magában foglalja az új gyakorlatok és intézményi formák (tudomány, technológia, ipari termelés, urbanizáció), új életmódok (individualizmus, szekularizáció, instrumentális racionalitás), valamint a rossz közérzet új formáinak (elidegenedés, jelentésvésztesztés, a társadalom közelgő felbomlásának érzete) ötvözetét (Taylor 2008: 34).

tóelemei matematikai összegének” (Quinton 1995: 20). Mindemellett fontos ismerv még, hogy a konzervatív ember korporatív személyiségként van jelen a világban.⁴

1904-ben a Társadalomtudományi Társaságban elhangzott egy előadás-sorozat a különféle politikai irányzatokról. A konzervativizmusról szóló beszámoló megtartására Geöcze Saroltát⁵ kérték fel, aki a következő definíciót fogalmazta meg:

A konzervativizmus... az erőszakos újítástól, a tabula rasától idegenkedik; a józan haladástól, a szociálreformtól nem zárkózik el; kegyelettel őrzi a múltban és a törvényben gyökerező intézményekből fenntartásra érdemest; kegyelettel őrzi a múlt nemes hagyományait, ragaszkodik a kipróbált jóhoz és a keresztény világnézet alapján kifejlődött, fennálló társadalmi rendhez. Tényül fogadja el az emberi gyarlóságot, valamint a természeti és társadalmi életben egyaránt uralkodó differenciálódást, átöröklést és kiválasztást, vagyis az egyenlőtlenséget, és belenyugszik. Tehát lényegében arisztokratikus; csak hogy a kiválóság kritérionjának nem a pénzt, hanem a testi-lelki kiválóságot tekinti; a tömeg uralma helyett a kiválók uralmát tartja igazoltnak, és a joghoz a noblesse oblige elvét, az erkölcsi kötelességet s a felelősséget kapcsolja... (Geöcze 1904: 284).

Egyértelműnek tűnik tehát, hogy kiket definiáltak konzervatív nőként: a hagyományelvűség, a tradicionalizmus, az értékközpontú gondolkodás, a vallásosság, a határozott identitástudattal párosuló társadalomerkölcsiség, illetve a közösségi felelősségtudat általánosságban jellemzik a konzervatív nő gondolkodását. Ellenben, ha a konzervatív nők különböző társadalmi jelenségekhez – például a modernitáshoz – való viszonyulását vizsgáljuk, már nem tekinthetjük őket homogén csoportnak.⁶ A konzervatív női gondolkodásban is számos árnyalat, átmenet, különbség létezett, eltérő nézeteket vallottak nemcsak a modernitásról, hanem ezzel párhuzamosan a nőemancipációról, illetve annak egyes kérdéseiről is.

A nőmozgalmakban a kutatás külön irányként kezeli a keresztény feminizmust, s úgy tűnik, ezzel megbontja a konzervativizmusról alkotott egyöntetű képet (igaz, hogy a feminizmusok között tartják számon, mégis kétségtelen erős kötődése a konzervativizmushoz⁷).

4 „A korporatív személy gondolata tehát alapvető a konzervatív gondolkodás számára... A világot olyanak kell látni, amilyen – azaz: az ész, a választás, az érzelem, a felelősségvállalás, a jog, a kötelesség és a személyiség szemszögéből. A korporatív személyiség fogalma nélkül a társadalom világából eltűnnek ezek a lényegi jegyek. Az autoritásnak nyoma vész... A konzervatív a „felszín elsődlegességében” hisz. Állampolgári hűségünk tárgyai az autoritás forrásai, politikai figyelmünk fókuszai pedig a korporatív ágensek: az intézmények, a jog, a parlamentek, az egyházak, az iskolák. A velük való kapcsolatunk jelenti legitimitásérzetünk forrását, s ennek fennmaradásához támogatnunk kell azon intézményeket, melyek létrehozták” (Scruton 1995: 24).

5 Geöcze Sarolta (1862–1928) pedagógus, tanítóképezdei igazgató, 1904-ben szakszervezeti alapon elindította a munkásnők szervezését a Budapesti Keresztény Munkásegylet keretein belül, mint a Magyar Keresztény Munkásnők Szakosztályát. A „keresztény” jelző egyértelmű elhatárolódás volt a szociáldemokrata szerveződésektől. A szakosztály hármas céljával megfogalmazták: 1. a nőmunkások erkölcsi oltalmazása; 2. anyagi érdekeik védelme; 3. (szemben a szociáldemokrata családbontó irányzattal) a családi élet ápolása és szilárdítása. 1906-ban az ő vezetésével megalakult a Magyar Keresztény Munkásnők Országos Egyesülete.

6 Ulrich Beck szerint: „...a modern társadalom egyes csoportjai, rétegei, osztályai, szociokulturális miliói eltérő intenzitással vesznek részt a modernizáció folyamatában, különböző elképzelésekkel bírnak a modernitást illetően, és különböző viszonyokat alakítanak ki a társadalmi renddel kapcsolatban” (idézi Niedermüller 2008: 15).

7 Giesswein Sándor így fogalmazott a keresztény feminizmusról: „Mert igazi feminizmus, mint a nő jólétét és szellemi fejlődését előmozdító törekvés csak a családi élet szentségének megóvása mellett képzelhető... kell hogy legyen a magasabb idealizmustól áthatott keresztény feminizmus, mely a nőt az ázsiai állapotokba való visszaeséstől megóvjá, s ezzel együtt a mi nemzeti kultúránkat az elposványosodástól megmentse és megvédelmezze” (Giesswein 1907: 10).

Véleményem szerint azonban, ha a keresztény feminizmust nem a feminista teológiával összefüggésben vizsgálják, hanem a 20. század eleji vagy még korábbi viszonyok között próbálunk egyes személyeket besorolni ebbe a kategóriába – meglehetősen bizonytalan a kép.⁸ A krisztusi egalitarizmus tanítását valló nők az egyes nőemancipációt érintő kérdéseket ugyanúgy különbözőképpen ítélték meg, mint „konzervatívnak” nevezett társaik, akiket amúgy szintén vallásosként aposztrofálnak. Egyetértek Clarissa Campbellel, hogy inkább beszélhetünk arról, hogy a vallásos elköteleződés a feministák közül is sokak számára volt fontos, és gyakran jelentett bátorítást az előítéletekkel szembeni küzdelemben. Hogy a mások érdekében végzett munkát, a női jogokért való elköteleződést sokszor a misszió érzése is áthatotta. Egyes nők munkáját, értékrendjét, gondolkodásmódját elemezve kiderül, hogy a filantrópia, illetve a feminizmus kontextusai esetenként nem határolódtak el egymástól világosan, a „nő másik nőért végzett missziójában cseppfolyós a határ a konzervatív keresztény – [és másrésről a zsidó (a szerző) (Richers 2007)] – a filantrópia és az aktív feminizmus között” (Campbell 1996: 23).

Ha a vizsgálat a csoportok mellett az individuumra is kiterjed, akkor még egyértelműbbé válik, hogy a nőemancipációról való vélekedést, az ahhoz való viszonyulást egy adott értékrenden túl számos társadalmi, pszichológiai és egyéb tényező is befolyásolta. A konzervatív nőmozgalom tagjai az egyenjogúsítás egyes elemeit különbözőképpen tudták beépíteni nemcsak saját értékrendjükbe, hanem saját konkrét életvilágukba is. Emellett akadtak olyan kérdések, amelyeket nem láttak időszerűnek az adott viszonyok között. Lehetett számukra akár állandó változásban is a nőemancipáció kiterjesztésének kérdése az életút, az önmeghatározás, az identitásváltozás, a társadalmi tapasztalatok megélése és a társadalmi viszonyok megismerése során. Ez az egyik lényeges sajátosság, amely véleményem szerint meghúzza a határt a feminizmus és a konzervativizmus között. Nevezetesen: míg a feministák, ahogyan Acsády Judit megfogalmazta, „...rendszerű összefüggést véltek felfedezni a nők különböző területeken való hátrányai között. Ezért jelent meg náluk a társadalom legkülönbözőbb intézményeinek a kritikája, az oktatástól kezdve a társadalmi munkamegosztáson keresztül a mindennapi viselkedési normáig, hiszen összefüggést tételeztek ezek között” (Acsády 1997: 246). A konzervatív nőt viszont az általános elveken túl befolyásolták a helyi, az aktuális viszonyok társadalmi tapasztalatai, amelyeket az egész közösség érdekei és a tra-

---

8 Slachta Margit, aki magát keresztény feministának nevezte, ezzel a kategóriával az ún. „radikális” feministáktól kívánt elhatárolódní, tehát tudatos, elvek mentén kialakított választásként interpretálta „hovatartozását”. Ő maga nyilvános politikai karriert épített fel a keresztény értékek alapján (Balogh 2009). A női érdekek és jogok területén nem húzott határt a felső és alsó társadalmi csoportok közé, tehát megkísérelte az egyenlőség elvét nemcsak a nemek, hanem a társadalmi rétegek szemszögéből is mérlegelni. Hozzá hasonlóan keresztény feministaként kategorizálja a kutatás például a modern nőmozgalom egyik első képviselőjeként számon tartott Josephine Butlert, aki a nőnevelésért, a járványos betegségek megelőzéséért, a szexualitásban tapasztalt kettős morál ellen, illetve a prostitúció megfelelő szabályozásáért és a gyermekprostitúció ellen harcolt, nőszervezetét egyházi keretek között hozta létre (Gill 1994). De hozzá hasonlóan Marie Maugeret-t is közéjük sorolják, aki a társadalom jobbításában, morális felemelkedésében a nők szerepét felértékelve, újságjának is a Keresztény Feminizmus címet adta. Majd az 1896-os párizsi feminista kongresszus után úgy értékelte, hogy a feminizmus és a katolicizmus mégiscsak inkompatibilis egymással. Az volt a véleménye, hogy a feminizmusban megjelentek a szabad gondolkodás és a szocializmus elvei is, s ezért végül a női választójog ellenzói közé állt (McMillan 1996). Úgy tűnik tehát, hogy a keresztény feminizmus fogalma igen labilis. A vizsgált időszakban még nem beszélhetünk feminista teológiáról – amely ma az alapot jelent az azok számára, akik magukat keresztény feministának vallják –, sem olyan egységes teológiai elvekről, amelyek segítségével ki lehetne jelölni a keresztény feministák körét.

díciók fényében próbált meg elemezni, ezért mintegy mozaikszerűen külön is képes volt az egyes kérdéseket kezelni.

A konzervatív nőkről, női csoportokról végzett kutatásaim – elsősorban középosztálybeli protestáns nőkről és csoportjaikról van szó – eredményeképpen úgy gondolom, hogy a konzervatív női körök emancipációs mozgalomban való részvételéről kialakított képünket árnyalhatja egy új kategória, nevezetesen a *normakövető emancipáció* fogalma. A konzervatív nők között fennálló különbségek feltárásában segítséget jelenthet annak a körnek az elemzése, amelynek tagjai a 19. század végétől kezdve különböző intenzitással és módon, de kétséget kizáróan részt vettek az emancipációs törekvésekben, életútjuk során pedig maguk is részeseivé váltak az emancipáció folyamatának. Ennek a női csoportnak az esetében vélem használhatónak a normakövető emancipáció koncepcióját. Bár elsősorban egyházi közeget tanulmányoztam, tehát elemzéseimben a vallásos identitást tartom a központi kategóriának, a jelenséget nem szűkítem le erre a körre, hiszen a vallásos mellett – és attól általában elválaszthatatlanul – a hazafias és a filantróp, vagyis a társadalomért és a nemzetért való elköteleződés hasonlóképpen új szerephez helyezte a nőket.

Míg a 19. század vége előtt ezek a területek még a magánélet részét képezték, a nő – az *anya* – feladata volt a családban a vallásosság élesztése, a gyermekek hitbeli, morális, hazafias nevelése, a családon kívül pedig az elesettek – leggyakrabban – nem intézményes, hanem személyes megsegítése. A 19. század végétől a polgári átalakulás és a modernitás hatására az egyházi életben is bekövetkezett a női aktivizálódás,⁹ kiszélesedett az oktatásban résztvevők köre, teret hódítottak az új pedagógiai elvek és intézményesült a szociális munka. Mindezek hatására a vallásos, a hazafias és a filantróp munka jelentős része átkerült a nyilvános szférába. Egyre több egyesület, majd – főként a két világháború között – intézmény működött a vallásosság elmélyítéséért, a társadalmi és szociális problémák megoldásáért, a műveltség terjesztéséért, a társadalom, a nemzet jobbításáért. Azoknál a konzervatív nőknél, akik ezek révén aktív résztvevőivé váltak a társadalmi nyilvánosságnak, különféle közösségi szerepvállalásaik során, társadalmi és családi életükben egyaránt – akár latensen, akár tudatosan – bekövetkezett egyfajta emancipációs fordulat. Ők az önmegvalósításnak egy olyan útját járták be, amelynek során a társadalmi csoportjuk által elfogadott hagyományos női szerepektől, életmódtól (családi anyaság), a nyilvános szerepnormáktól (társadalmi anyaság) nem tértek el. Nem kívánták alapvetően átalakítani a leglassabban változó – és elsősorban a magánéletet érintő – társadalmi intézményeket, mint amilyen például a család. Az emancipációs folyamatot – ahogy minden társadalmi csoportban – természetesen az ő esetükben is befolyásolta a társadalmi viszonyok állandó változása és az adott helyzetekhez való megfelelő alkalmazkodás is. A normakövető emancipáció lényegét mégis abban látom, hogy az aktív, az elkötelezett társadalmi, egyházi tevékenységgel együtt járt az önmegvalósítás egyfajta lehetősége, amelyet azonban az egyéni felüli cél megvalósításaként interpretáltak: az Isten, a nemzet, a társadalom szolgálatként jelenítették meg. Annak ellenére, hogy diskurzusaikban amellelt érveltek, hogy az egyének joga van személyiségének kiteljesítésére, ezt az elvet a gyakorlatban nem terjesztették ki a társadalom egészére, annak minden csoportjára, illetve egyes

---

9 A protestáns egyházakban ez elsősorban egy új kegyességi irányzatnak, a belmisszióknak volt köszönhető, amely újraértékelte a nők egyházi, társadalmi szerepét. A katolikus megújulást az egyháztól elszakadt értelmiségi rétegek visszahódítására és a szociális problémák megoldására Prohászka Ottokár indította el a századfordulón. A szociális kérdés katolikus szellemű megoldásának elindítója XIII. Leó pápa *Rerum Novarum* kezdetű enciklikája volt. Ennek eredményeképpen jöttek létre az első katolikus nővédő egyesületek.

gyakorlati kérdések esetén a „követeléseket” megelőzte egyfajta helyzetértékelés. Ezt a jelentést úgy is értelmezhetjük, hogy generációról generációra szélesítették (szélesedtek) saját lehetőségeiket, miközben nem sértették meg az aktuálisan elfogadott társadalmi normákat. Nem lépték át azokat a határokat, amelyek társadalmi csoportjuk számára megkérdőjelezhetetlenek voltak. Elsősorban olyan, a társadalmat érintő követelések mellett foglaltak állást, amelyeknek már volt bizonyos mértékű támogatottsága a státusszal, tekintéllyel rendelkező társadalmi szereplők között, illetve sikerült megnyerni megfelelő presztízsű személy(ek) pártfogását az adott ügyhöz.¹⁰

A *normakövető emancipáció* tehát olyan – elsősorban a konzervatív nők körében megjelenő – emancipációs forma, melynek során az individuálisnál magasabb értékűnek tartott közösségi elvek – Isten, nemzet, társadalom – szolgálata során jut el az egyén a nemi szerepek átértelmezéséhez, az önérvényesítéshez és az önmegvalósításhoz, miközben saját társadalmi csoportjának értékrendjét és normáit nem kérdőjelezi meg.

A konzervatív nők társadalmi, szociális, kulturális és más jellegű egyesületeiben, intézményeiben, azaz a társadalmi nyilvánosságban szerepet vállaló nők túlnyomó része mindenekelőtt megfelelő társadalmi státusszal, pozícióval, egzisztenciális, anyagi biztonsággal vagy háttérrel, kapcsolati tőkével vagy ezek mindegyikével rendelkezett, és nagy részük a középosztály köreiből került ki. A társadalmi fejlődésért, a társadalom jobbá tételéért aktivizálták magukat, hittek az (társadalmi, egyéni) evolúcióban és az individuum társadalmi felelősségében. Erős jövőképpel rendelkeztek, amelyben az erkölcsi, a szociális, a társadalmi problémák megoldódhatónak tűntek, s amelyek eléréséhez ők maguk is tevőlegesen hozzá akartak járulni. De a jövő „jó társadalmáról” és az ahhoz vezető útról már nem vélekedtek azonosan, ezek a nézetkülönbségek sokszor lényeges elvi különállást is jelentettek.

A következőkben a korabeli diskurzus alapján,¹¹ néhány nőket érintő kérdés bemutatásával, az azokról alkotott, vallott nézetek ismertetésével és két esettanulmány elemzésével kívánom bemutatni a normakövető emancipáció jelenlétét a konzervatívként aposztrofált női körökön belül.

Diskurzusok

A korszak egyik kulcsfontosságú kérdése a női munkavállalás volt. A korabeli közvélemény a modern nőt a kenyérkereső nővel azonosította, akit függetlennek, önállóan tartottak, akivel kapcsolatban az volt az általános nézet, hogy gazdaságilag nem kiszolgáltató. A konzervatív nők között voltak olyanok, akik teljesen elutasították a női munkavállalást, ugyanis összeegyeztethetetlennek ítélték a nők családban betöltött hagyományos szerepével. Másik csoportjuk a nő fizetésért, professzionálisan végzett munkájára, mint kényszerpályára tekintett, ideiglenes állapotként kezelte, amelyet csak addig lehetett elviselni, amíg akadt egy férj-jelölt, vagy megoldódtak az aktuális anyagi problémák. Ez utóbbi csoport gondolkodásában

¹⁰ Az egyesületek díszelnökének a személye ebből a szempontból mindig igen lényeges szempont volt. Így a Nemzeti Nőszövetség elnöke először Batthyány Lajosné, majd Apponyi Albertné lett, vagy a református Lorántffy Zsuzsanna Egyesület támogatói voltak: gróf Károlyi Tiborné és gróf Teleki Sándorné.

¹¹ Elsősorban a konzervatív egyesületek folyóiratait és egyes konzervatívnak tartott nők írásait elemeztem, többek között: a *Nemzeti Nőnevelés*, *Egyesült Erővel*, *Magyar Nőegyesületek Lapja* (az utolsó kettő a Magyar Nőegyesületek Szövetségének a lapja volt).

a társadalmi változásokra adott pragmatikus attitűd tükröződik: látták és értelmezték, hogy egyrészt csökkent a házasságok száma, másrészt kitolódott a házassági korhatár, illetve bizonytalanná vált a létfenntartás – elsősorban a középosztály számára. (Ennek következményeképpen azt is elfogadhatónak tartották, hogy ha egy nő nem tudott férjhez menni, akkor akár egész életén keresztül valamilyen kenyérkereső pályán maradjon.) A konzervatív nők egy harmadik csoportja szerint a professzionális munkavégzés akkor sem állt szemben a társadalmi normákkal, ha nem a létfenntartás kényszereként történt, hanem hivatástudat vagy hivatásszeretet volt a mozgatója. E szerint a nézet szerint a házasság sem jelentette a pálya folytatásának akadályát. A tanítónőket, tanárnőket, elsősorban a szellemi munkát végző nőket – akiket igen közelről érintett ez a kérdés, és akik az egyén erkölcsi felemelkedését és a közösség szolgálatát egyaránt belelítették munkájukba – elsősorban ez utóbbi nézet jellemezte.¹²

A női munkavállalás kérdése szoros kapcsolatban állt a házasság intézményéről való új megközelítésekkel is. A feminista szerzőkhöz hasonlóan a konzervatív nők egy része is felvetette a gazdasági függőség problémáját, ugyanis az érdekházasság széles körű elterjedésének – amely elsősorban a középosztályt érintette – és az alsóbb rétegbeli nők elzüllésének, prostitualizálódásának fő okát éppen ebben látták. Akik a modern (középosztálybeli) házasságról úgy gondolkodtak, hogy annak két egyenrangú fél érdek nélküli választásán kell alapulnia, a nők kiszolgáltatott helyzetén is változtatni kívántak. Ennek egyik lehetőségét a kenyérkeresetben látták, vagy a házimunka, a családban betöltött szerep minőségi ártértékelésében. Ez utóbbihoz a műveltséget, a szaktudást, vagyis a megfelelő, színvonalas leánynevelést tartották elengedhetetlennek. A „partnerházasság” mellett érvelő nők között elsősorban azokat találjuk, akik számára a házasság valóban nem volt kenyérkérdés, ráadásul vagy az intézményes oktatás, vagy önművelés során megfelelő műveltséget is szereztek, és mindennek mintegy következményeként a házasságban is egyenrangú társak kívántak lenni.

A nőemancipáció felvilágosodásban gyökerező és kulturális jogokért küzdő iránya fogalmazta meg azt az elvet, miszerint a (női) műveltség az erkölcsi állapottal szorosan egybefonódik. A tudatosságot, az önreflexiót, az önismeretet (naplóírás, memoárírás, és tulajdonképpen mindenféle írás), az önképzést egyaránt a műveltség és a moralitás alappilléreinek tartották.¹³

---

12 „És a munkának, a tartalmas, szellemi életet élő nők térfoglalásának ez az új aerája új perspektívákat nyit előtünk. Nemcsak az éhezőknek kell kenyeret adni. De nem szabad és nem lehet többé elvitatni a szellemileg képzett ember jogát – bármily anyagi körülmények közt, s azoktól teljesen függetlenül – az életét betöltő szellemi munkára. Mindenkinek szabad dolgozni, aki dolgozni tud és akar. Nem szabad mesterséges gátakat állítani elé” (Tutsekne Bexheft 1904: 102).

13 „Ezek a tapasztalatok (francia, angol, amerikai, olasz), őszintén bevallom nagyon sokat eloszlottak az itthon belém nevelt előítéletekből. Megvallom ezelőtt én is attól féltém, hogy a nagyobb fokú műveltség s a nyilvános életpályák megnyitása a nőt igazi nőies tulajdonságaiból ki fogja vetköztetni, a családi élettől el fogja idegeníteni. A tapasztalat ép az ellenkezőről győzött meg. Okos, jobb és nőiesebb nő válik az olyanból, ki erejét komoly tanuláson megpróbálta, ki erkölcsi felelősségének tudatára ébredt, sőt ki az élet nehéz munkájában is próbált a férfival osztozni. Talán okosabb anyák fognak válni abból a nemzedékből s talán derekabb fiakat fog tudni nevelni az (ezt az általános panamizmus mai fokán nem hangsúlyozhatom eléggé), mely erkölcsi kiskorúság helyett az erkölcsi felelősségérzetben fog felnőni s a férjhezmenetelben – arra utalva nem lévén – nem pusztán jövője biztosításának legkényelmesebb módját, hanem egy nemesebb, szentebb kötelesség elvállalását fogja látni” (Geöcze 1899: 12–13). Az idézet jól mutatja, hogy nemcsak arról beszélhetünk, hogy a női szerepekről alapjaiban tradicionálisan gondolkodó női csoporton belül számos árnyalata volt a jelenségek megítélésének, hanem az egyének is különböző élethelyzetekben, illetve különféle tapasztalataik birtokában, ártértékelték, illetve máshol húzták meg a határát annak, hogy hogyan viszonyuljanak az emancipációhoz, illetve hogyan indokolják annak szükségességét.

A 20. század elején a technikai átalakulás és az új fogyasztási szokások elterjedése – amelyek elsősorban a középosztálybeli háziasszonyokat érintették – a háztartásokban is nagyarányú változást hozott. A kortársak számára ennek a folyamatnak az egyik legszembevetőbb következménye az volt, hogy a nők teljes idejét már nem kötötték le a háztartási munkák. A tétlenség, illetve az értéktelen, léha időöltés – amelyet a felszabadult szabadidő eredményezett – azonban szemben állt a munka etikájával és az értékalközponitú gondolkodással. Megkíséreltek tehát valamilyen megoldást ajánlani, ezért azt tanácsolták a nőknek, hogy lépjenek ki a saját érdekkörükből (vagyis ne csak családjuknak és önmaguknak éljenek), és megnövekedett szabadidejükben végezzenek inkább társadalmi munkát. Ezt a közösségért végzett munkát azonban ne korlátozzák az egyszerű, hagyományos jótékonykodásra, hanem vegyenek részt a különféle szociális és társadalmi tevékenységekben, azaz töltsék be a társadalmi anyaság nekik kijelölt szerepét.¹⁴

A középosztálybeli nőket tehát mind nagyobb számban próbálták bevonni a nem professzionálisan végzett szociális és társadalmi munkákba. A nemzet és a társadalom erkölcsi, egészségügyi, anyagi jobbításáért folytatott küzdelmükben legégetőbb feladatnak a patronázmunkát, az anyavédelmet, az alkohol, a prostitúció, a leánykereskedelem, illetve a kivándorlás elleni küzdelmet, az iparpártolást és a háziipar fejlesztését tekintették. A kulturális célokra kitűző egyesületekben való tevékenység, bár első megközelítésben az egyén tartalmas szórakozását volt hivatott szolgálni, végső soron szintén mintegy magasabb rendű közösségi szolgálatként artikulálódott.¹⁵ Valójában minden társadalmi nyilvánosságban történő női megjelenésnek megfogalmazták a társadalmi hasznosságát. Ilyen közösséggért végzett tevékenységként értelmezték a nők egyházi munkáját is.

---

14 „Egyáltalában nem találok meg tömegesen azt a sokat hangoztatott egyszerű, tudatlan, de azért kötelességtudó családanyát, ki csakis a családnak és a jövő nemzedék istápolására született. Ahol én benső családi életet, nevelést és lelkiismeretet találok, ott már a rendesen több tudást és tisztábblátást árul el a ház asszonya; ezek a tulajdonságok pedig vagy már a nőmozgalomból erednek vagy ahhoz vezetnek. Hanem igenis találok a konzervatív, úgynevezett „ósi” eszmék mellett rémitó fényűzést, lelketlen pazarlást, egy csodálatos magyartalan izlésű, folytonos és robotszerűen kultivált »jour-életet«. Örökös fehér kesztyűt, vagyont emészto jour-kalapot és ezzel kapcsolatban többnyire drága szakácsnéra bízott konyhát és cselédekre vagy idegen bonne-okra hagyott gyermekszobát. A mi ósi nagyasszonyaink ettől a modern élettől hamarabb megfordulnak sírjukban, mint ha a magyarasszony lassanként megérti fejlett korunk fejlett igényeit és részt vesz a nemes irányban fejlődő feminizmus altruisztikus mozgalmaiban” (Perczelné 1907: 23).

15 „Tehát úgyszólván a nemzetek önfenntartási ösztönéből következőleg indul meg világszerte a mozgalom, mely a kedélyekből veszendő fajszeretetet és idealismust – az élet tulajdonképpeni költészetét – a művészet eszközeivel újra életre kívánja serkenteni, amely örökérvényű költészet szintűgy megnyilatkozhat az izléses műtárgyban, valamint egy hangulatos költeményben. ...a jelenkori művészeti mozgalmat méltán minősíthetjük a modern korszellem sivárságaira reagáló emberi kedély renaissanceának. Ebben az öntudatra ébredési mozgalomban fokozatosan érdekelve van nemzetünk... Most is van okunk félni nemzeti mivoltunkat egy alattomos ellenségtől, a kis nemzetek jellemét kiforgató kozmopolitizmustól, mellyel szemben nem védekezhünk másként, minthogy egyesült erővel fölszínre igyekszünk hozni nemzetünknek művészetünkbe beilleszthető és az idegen művészettel szembeállítható értékeit. A Magyar Nők Közmművelődési Köre tehát e kettős cél szolgálatához kíván alkalmat nyújtani: kiállítást rendez magyar nők iparművészeti termékeiből” (Komócsy 1906: 24).

Nők az egyházi életben

A konzervatív nők közül egyre többen vettek részt aktívan saját egyházuk életében. Jelenlétük a kezdeti ellenérzések – bibliai hivatkozási alap¹⁶ – ellenére az egyházi nyilvánosságokban is megszokottá vált. A széles közvéleményben a nőknek tulajdonított mélyebb vallásosságot társadalmi nemi sajátosságnak tekintették, és úgy értékelték, hogy ezek azok a női tulajdonságok, amelyek segítségével „Krisztus országának terjesztésében” hatékonyabban tudnak közreműködni.¹⁷ Ennek körét sokáig elsősorban a családra szűkítették, ahol a nők elsődleges hivatása gyermekeik vallásos nevelése volt, saját vallásosságukkal pedig olyan családi élet megteremtése, amely a világgal szemben biztonságot, vigaszt nyújtó menedékké válhatott minden családtag számára. A 19. század végétől azonban a különböző egyházak életében is egyre nagyobb szerephez jutottak azáltal, hogy nemcsak a karitatív tevékenységek, a jótékonyág területén, hanem a hit terjesztésének különböző formáiban is egyre több lehetőség nyílt meg számukra. A nők vallásos konferenciákra kezdtek járni, bibliaórárt tartottak, különböző egyházi – kivéve templomi liturgikus – alkalmakon hirdették Isten igéjét, (a protestánsok) teológiai tanulmányokat folytattak, folyóiratokat jelentettek meg, illetve rendszeresen publikáltak a felekezeti sajtóban. A hagyományos hármas női szerepkör mellé *negyedikként* Jézus szolgálata került. A papok (és a protestáns egyházakban a világi vezetők) által elfoglalt egyházi hatalom nyilvánosságába a nők továbbra sem kerülhettek be – a teológiai végzettség sem jogosította fel őket a papi tevékenységre –, ám alkalmuk nyílt az egyházi nyilvánosságok más szintjeinek elfoglalására. Ez elsősorban az egyesületeket, a karitatív intézményeket, a sajtót, az evangelizáció különböző alkalmait, a vallásoktatást jelentette, ahol megteremtődött a lehetősége annak, hogy a nők, a női hang, a női vélemény megjelenjen (Sárai Szabó 2013).

Bár professzionális munkát nem végeztek, azoknak a nőknek, akik az egyesületekben, szervezetekben aktívan dolgoztak, ill. vezető szerepet játszottak, lapokat szerkesztettek, írtak, előadásokat tartottak, utaztak, egy bizonyos mértékű függetlenség és saját idővel való rendelkezés elengedhetetlen volt. Az, hogy „szolgálatot” végeztek, védelmet jelentett a tradicionális nézeteket hangoztatókkal szemben, egyrészt, mert elköteleződésüket nem lehetett megkérdőjelezni, másrészt, mert nem lehetett rájuk sütni, hogy a családi életükben valamilyen (öncélú) önmegvalósítás miatt történik a változás.

---

16 „A ti asszonyaitok hallgassanak a gyülekezetekben, mert nincs megengedve nékik, hogy közbeszóljanak; hanem engedelmesek legyenek, amint a törvény is mondja. Hogyha pedig tanulni akarnak valamit, kérdezzék meg otthon az férjüket; mert éktelen dolog asszonynak közbeszólni a gyülekezetben. Avagy töletek származott-e az Isten Igéje, avagy csak hozzátok jutott el?” (1Kor.14: 34–36).

17 Patricia Crawford művében abból indul ki, hogy a nők és a férfiak vallásossága közötti különbség elsősorban életmódjukból, társadalmi helyzetükből adódott, tehát társadalmi jelenségként magyarázható és gender szempontból értelmezhető. Elismeri, hogy a nők vallásosságára jellemző egyfajta sajátos női kegyesség és teológia, de állítása szerint a vallási életben, gyakorlatban való részvételüket, spirituális elmélyülésüket társadalmi helyzetük határozta meg. Bizonyítékul kifejti, hogy elsősorban a közép- és felsőbb réteghez tartozó nők számára volt választható út a vallásosságban való elmélyülés, ugyanis tanultabbak voltak és rendelkeztek szabadidővel, s így volt lehetőségük vallásos irodalmat olvasni. A nők körében elterjedt vallásos irodalom művelése pedig öntudatuk erősítésének eszköze is vált. Azzal, hogy a protestantizmus bevezette a családi élet mindennapjaiba a házi istentiszteletet, a bibliaolvasás szokását – amelyben a nők is aktív résztvevőkké váltak –, szintén megnövekedett a szerepük (Crawford 1993: 73–98).

A református belmisszió¹⁸ is, mint minden vallásos megújulási törekvés, újraértelmezte a nemi szerepeket. Az új kegyességi mozgalomban tevékenykedő nők „úttörő”, első generációjának tagjai (akik elsősorban a Lorántffy Zsuzsanna Egyesület – az első női belmissziói egyesület, amely 1895-ben alakult – keretein belül kezdték meg működésüket) társadalmi státuszuknál fogva, a családjuk révén élvezett társadalmi presztízst kamatoztatva kerültek vezető szerepbe. Patronáltjaik az alsó rétegek asszonyai, lányai voltak, akiket társadalmilag és morálisan kívántak „felemelni”. A társadalmi határokat érvényben tartották az új vallási mozgalmak képviselői is az egyesületekben és a megalakuló intézményekben egyaránt. Az az emancipációs folyamat, amely az egyházban a nők szerepének átértékelését eredményezte, ugyanúgy, mint a világi társadalomban, az egyházi társadalom nőtagjait sem érintette egyformán. Ez a lefelé való irányultság, egyfajta felemelő attitűd a hagyományos jótékonyság jellemzője, mindvégig meghatározta a belmisszió karitatív munkáját (is). Az evangelizálás elvileg társadalmi állástól függetlenül a lelkek megmentését, Jézushoz való (vissza)vezetését jelentette, mégis, a társadalmi határok itt is jelen voltak; nemcsak a kegyességi irányok, hanem a társadalmi különbségek is befolyásolták az egyes csoportok elkülönülését.

A második női generáció a családtagok, illetve az első generáció által irányított szocializáció útján – sok esetben nem saját döntés, hanem a környezet elvárása alapján – folytatta az egyházi munkát. Később többen közülük valóban professzionális egyházi munkások (vallás-tanárok, utazótitkárok, stb.) lettek. A belmissziói munkához, különösen az evangelizáláshoz (írás, fordítás, előadások tartása, bibliamagyarázat, vasárnapi iskola vezetése) egyfajta speciális tudás – bibliismeret, minimális teológiai, egyháztörténeti jártasság – nélkülözhetetlen volt. 1917-ig, az első teológia felvételéig (Sárai Szabó 2005) a teológiai képzésben nők nem vehettek részt – később is alacsony volt a teológák aránya az akadémiákon –, tehát ezeket az ismereteket (a hagyományos nőnevelés módszerével) elsősorban önképzéssel sajátították el.

A református (protestáns) egyházakban nehéz az egyes női csoportokat különválasztani és definiálni, azonban van egy női szerep, amelynek ennek ellenére kohéziós erőt tulajdoníthatunk. Ez a sajátos szerep a lelkésznéké. Természetesen a papnéi szerepértelmezés is változott a 19. század végétől kezdve, igazi újraértelmezése a két világháború között történt, elsősorban annak következményeképpen, hogy a hivatalos egyházak felismerték a női munkában rejlő erőtartalmakat, másrészt ennek megszervezését és irányítását saját hatáskörükben kívánták bevonní. (Addig ugyanis elsősorban egyházon kívül működő egyesületekben tömörültek a nők.)

A lelkésznői szerep átalakulását sajátos professzionalizációként is felfoghatjuk (Sárai Szabó 2013b). Bár végeredményeképpen nem egy szoros értelemben vett fizetett szakma képviselőivé váltak, mégis keresztülmentek egy speciális öntudatosodási folyamaton, egyfajta emancipáción.¹⁹

18 A belmisszió a vallásos élet megújítására, a keresztyén értékek, igazságok gyakorlati életben való alkalmazására helyezte a hangsúlyt. Nyugat-Európa protestáns egyházai – főként német és angolszász területeken – már a 19. század elején felismerték, hogy nemcsak a nem keresztény népek térítése, a külmisszió fontos, hanem a belmisszióra is szükség van. Ezt alkalmas eszköznek találták a saját társadalomban terjedő laicizálódási folyamat megállítására és a kapitalizmus következményeként fellépő súlyos szociális problémák megoldására egyaránt. A szegénység, a nyomor, az iskolázatlanság, az alkoholizmus, a bűnözés, az árvák problémájának enyhítésére alapították a belmisszió képviselői az első szeretetintézményeket: árvaházakat, különféle otthonokat, diakonisszaintézeteket, kórházakat.

19 Ahogy Vári András megfogalmazta: „...a differenciált professzionalizációs modelleknél sokkal szórakoztatóbb és életközelibb csoportjátékokat is meg lehet figyelni a történeti-társadalmi közegben” (Vári 2010: 167).

A 19. században a lelkésznéknél – az egyházi és világi diskurzusból egyaránt – ugyanazt a csoportkohéziót feltételezték, mint a papságnál, annak ellenére, hogy maguk az érintettek elsősorban egy szimbolikus jelentéssel bíró szerepnek próbáltak eleget tenni. Vallási csoportjuk elsődlegesen a református közösség csoportidentitásának megjelenítését várta tőlük: morálisan, mentalitásban, életmódban, „külsőleg-belsőleg”. Így válhatott a református papné idealizált alakká.²⁰ A 20. század elejétől kezdve – főként Trianon után – viszont már a nekik tulajdonított szimbolikus jelentésnek való megfelelés és a családjukban betöltött hagyományos szerepeik mellett a reformátusság (és a magyarság) érdekében végzett konkrét egyházi munkát, sőt vezető szerepet is megkívántak tőlük, így például feladataik közé sorolták a női missziói munka megszervezését és irányítását.²¹

A lelkésznék – legalábbis vezető személyiségeik – ennek következményeképpen arra törekedtek, hogy megfogalmazzák a papnéság lényegét, elsajátítsanak bizonyos szakértelmet, kialakuljon önazonosságuk (egyfajta hivatástudatuk), erősítsék csoportidentitásukat, szolidaritást vállaljanak egymás iránt, munkájuk során pedig képesek legyenek betartani számos szakmai-etikai normát (Wilensky 2010: 22). Ennek érdekében egyesületbe tömörültek,²² és megkísérelték a papnéságot sajátos hivatásként értelmezni. A Szövetségnek köszönhetően új kapcsolati háló alakult ki a papnék között. Egy részük számára az új kapcsolatok elsősorban lelki közösségen alapultak. Kiemelkedtek a papnék közül is a karizmatikus személyiségek, akik egy-egy aktív, egymást (lelkileg is) támogató körnek váltak középpontjává. Az aktív egyházi munkát végző lelkészfeleségek férjükkel való viszonya is átalakult, hiszen egyfajta munkatársi kapcsolatba (is) kerültek egymással. A lelkészné munkája továbbra is az egyre gyarapodó és differenciáltabb lelkészi munka segítő tevékenysége maradt, bármekkora műveltséggel – akár teológiai képesítéssel – is rendelkezett a papné. Státuszukat továbbra is elsősorban férjük hivatala határozta meg, mégis egyre többen kerültek közülük az egyházi társadalmi tér egyes szegmenseiben irányító, meghatározó, befolyásos pozícióba. Ennek során kísérletet tettek saját, önálló presztízsépítésre is, amelyet a normakövető női emancipáció egyik példájaként határozok meg.

---

20 „...ha analizálni kezdjük a kálvinista papnének a közfelfogásban élő képét, akkor azt látjuk, hogy úgy az életből, mint az irodalomból vett rajzon, nem a mélyen vallásos érzület és misszionárius lelkület az uralkodó, hanem valami más, amelyet úgy nevezhetnénk, hogy a kálvinista papné mai alakjában a komoly, nyugodt, puritánságában gazdag erkölcsi erővel teljes, vendégszerető, jó háziasszony és jó családanya áll előttünk a legmagyarabb kiadásban” (Sebestyén 1927: 297).

21 „A lelkészné nemcsak élettársa a férjének, hanem szolgatársa is. Egy bíró, mérnök, tanár, ügyvéd, orvos semmi egyebet nem vár a feleségétől, mint azt, hogy legyen hű feleség, jó gazdasszony, a gyermekek édesanyja, asszonyi méltóságát őrizze meg és asszonyi hivatását teljesítse. A lelkésznétől mindezt elvárjuk s ezenkívül elvárunk még egyebet is: a pásztori munka rá eső részének teljesítését. Hadd hangsúlyozzam először azt, hogy a lelkésznének nemcsak jó gazdasszonynak és önfeláldozó anyának kell lennie, hanem e tekintetben éppen példát kell adnia, stílust teremtenie, ideált mutatnia [...] A lelkészné azért van a gyülekezetben, hogy minden asszonynak legyen egy Isten szerinti barátnője. Azért van, hogy a lelkész rajta keresztül megértse és pásztorolja a női lelkeket [...] e szövényesebb gyülekezetben akad olyan munka is bőven, amit igazán csak a lelkészné végezhet el. Leányok vasárnapi iskolája, leányifjúság pasztorációja, asszonykör és munkája, szolgálat a női és anyai lélek ezer ismeretlen mélységeiben: ez mind a lelkésznére vár” (Ravasz 1927: 85).

22 A Református Lelkésznék Országos Szövetségét 1927-ben alakították meg. Folyóiratuk a *Református Lelkésznék Lapja* volt.

„Isten szolgálatában”

Az egyházi munkát végző nők első generációjának egyik prominens személyisége volt Vargha Gyuláné Szász Póla. Az ő egyéni életútja szintén jól példázza a normatív emancipáció lehetőségét az egyházi életben. Vallásos elköteleződése és belmissziói munkája arra példa, hogy egy olyan, önmagában is férfiközpontú, hagyományos közegben, mint az egyház, a nők hogyan szélesíthették lehetőségeiket.

Szász Póla (1863–1947) Szász Károly és Bibó Antónia lánya. Apja a teológiai oklevél megszerzése után néhány évig lelkészként szolgált különböző gyülekezetekben, majd osztálytanácsos lett a kultuszminisztériumban. 1884-ben, 56 éves korában megválasztották a Dunamelléki Református Egyházkerület püspökének. Irodalmi munkásságával a Kisfaludy Társasághoz és Gyulai Pál köréhez tartozott.

A Szász családban a lányok – négy lány – neveltetésében a műveltség megszerzését – amelynek része volt a nyelvtanulás is – és a háztartás vezetéséhez, az otthon megteremtéséhez szükséges gyakorlati ismeretek elsajátítását tartották fontosnak.²³ Anyja, a puritán Bibó Antónia leánynevelési elvei teljes egészében megfeleltek a kor középosztálybeli gondolkodásmódjának:

...nekem csak az a kívánságom s akaratom hogy kis leányaim több oktatásban s nevelésben részesüljenek mint édes Anyjuk nekik Isten adott hozzá alkalmat és módot, még Anyjuknál mind kettő hiányzott, nem azt akarom én hogy valami Emancipált féle hölgy vagy ironő legyen belőlük, attól Isten örizzen, hanem csak mivel házinők a kik a boldogságukat az otthonba találják fel...²⁴

A háztartás dolgaiba mind a négy lányát igen szigorúan és következetesen vonta be.²⁵

Szász Póla visszaemlékezésében kitért néhány fiatalkori jellemvonására, amelyeket életének második korszakában (megtérését követően) elvetendőnek ítelt és megpróbált levetkőzni: ezek között említette többek között érzékenységét és hiúságát:

A hiúságot sok minden táplálta bennem. Csinos gyerek voltam és nagyon tehetséges. Rendkívüli könnyűséggel tanultam s játszva voltam mindig első nálamnál rendszeren idősebb osztálytársaim között. Amit tudtam, azt ügyesen tudtam érvényesíteni is. Élénken, színesen tudtam mindent előadni, úgy hogy már 8–10 éves koromban én voltam az iskolában, kézimunka-órák alatt a mesemondó, barátinőim közt a felolvasó. Nagyon sok verset tudtam, s koromhoz képest igen fejlett érzékkel szavaltam. Házi körben, kisebb-nagyobb társaságban sokat szavaltattak (Szász 1904: 15–17).

---

23 Münstermann Franciska Ilona és Póla unokájának írta Szepesolasziba a következő sorokat: „...ti éppen most azon szerencsés helyzetben vagytok, hogy sok hasznos és jót tanulhassatok, s ez által fog szívetek nemesülni s azon cél felé törekedni, mely minden nőnek hivatása, hogy ti. bétöltve nemesen és kiművelt szellemmel azon tért, mely számára istentől ki van rendelve... tartsa meg isten még soká hogy nemesen választott útján haladhasson tovább is jó sikerrel elő, hogy a Honnak sok mívelt lelkű nőt formálhasson” (özv. Szász Károlyné levele Szász Pólához és Ilonához. Kolozsvár, 1873. márc.13. Ráday Levéltár [továbbiakban: R. L.] C/97, görzsönyi Vargha család iratai 21. doboz). A 18–19. századi női emancipáció híveinek gondolkodására jellemző volt, hogy a műveltség megszerzését mint honleányi kötelességet is értelmezzék.

24 Bibó Antónia levele Szász Károlyhoz (1870-es évek. R. L. C/97, 63. doboz).

25 Apjuk, Szász Károly a női hivatásról vallott nézeteit a Fővárosi Lapok hasábjain is kifejtette. A nők hivatását az anyaszerepben határozta meg, de az ehhez való műveltség megszerzését elengedhetetlennek ítélte (Szász 2006: 74). A női emancipációról azoknak a véleményét osztotta, akik elsősorban a nők művelődéshez való jogát értették egyenjogúsítás alatt.

Gyermekkorában környezete nyilvánvalóan ezt a hiúságát tápláló képet erősítette benne, őt tartották az okos, ügyes, tehetséges lánynak a családban, a társaságban. Megfelelő magabiztossággal rendelkezett, éppen ezért megtérése után azokat az adottságait, amelyek az „öncélú” önmegvalósítás felé vihették volna, próbálta negatív színben feltüntetni. Mindezek ellenére önképében mindvégig tetten érhető, hogy tisztában volt képességeivel, és azok kibontakoztatásához mégiscsak próbált megfelelő terepet találni.

A Szász családban a férjválasztásnál a fő szempont az volt, hogy a jelöltek református, művelt férfiak legyenek, akik (anyagilag is és pozíciójuknál fogva is) biztosítani tudják a lányok jövőjét. Mindhárom lány megfelelő házasságot kötött, református értelmiségiekhez mentek férjhez. Póla 1879-ben ismerkedett meg Vargha Gyula költővel, a statisztikai hivatal fogalmazó gyakornokával. Görzsönyi Vargha Gyula jogi tanulmányokat folytatott, majd a statisztikai hivatalban vállalt állást, ahol a ranglétrát végigjárva az elnökségig vitte. Karrierje az évek során szépen ívelt felfelé, s így életszínvonaluk is fokozatosan növekedett (Szász 1904: 1). Hat gyermekükből őt érte meg a felnőttkort.

1896 elején, 32 éves korában azonban fordulat állt be Szász Póla életében. „Egész eddigi életem (pedig most már 40 éves elmúltam) oly egyszerű, igénytelen külső eseményekben egyáltalán nem gazdag, hogy nem hiszem, hogy bárkire nézve is különösen érdekes volna annak olvasása” (Szász 1904: 37) – írta visszaemlékezésében. Élete egyetlen lényeges és megörökítésre érdemes történetének tekintette megtérését, vagyis arról az életszakaszáról, amelyben „mindössze” a hagyományos női szerepeket töltötte be, semmi megörökítésre érdemeset nem talált. „Megtérése” után csatlakozott a belmissziói munkához, és egyben felépítette új személyes identitását. Megtérése a Lorántffy Zsuzsanna Egyesületben történt, ahol belépése után fél évvel már alelnök lett. (Szász Póla erről szólva megjegyezte, hogy a felkérést elsősorban az motiválta, hogy ő volt a püspök lánya). A következő fontos esemény, amelyet memoárjában említett, 1898-ban történt, amikor egy szeretetvendégségen felolvasást tartott a Lorántffy Zsuzsanna Egyesületről. Ekkor már tisztában volt „a hívő keresztyén lelkivilágának és életének főbb kérdéseivel. Lelki életemben akkorra már nagy változás állott be. A biblia mindennapi olvasmányommá vált, imádkozó életem is kezdett kifejlődni” (Szász 1904: 87). 1903-ban a Lorántffyból többen – akik annak „világias” szellemét nem tudták elfogadni – kiváltak, és új, jóval szigorúbb elveket valló egyesületet alapítottak, a Bethániát; az egyik alapító Szász Póla volt. Közben kapcsolatrendszere is folyamatosan változott, új barátságai az egyesületekben születtek, elsősorban az ugyanahhoz a kegyességi körhöz tartozó emberekkel tartott fönn jó viszonyt, és egyre kevésbé gondolta fontosnak a társadalmi elvárásokat. Természetesen megvoltak emellett a hivatalos egyházzal is a kapcsolatai, de korábbi világi barátságai egyre inkább megszakadtak. Időközben a Bethánia tagsága is megosztottá vált, egy részük alakított egy evangélikus diakonisszaegyesületet, a Fébé-t, amelynek református tagjai is voltak. Póla ebben is tevékenyen részt vett. Az egyesületi munkát, amelynek kiemelkedő jelentőséget tulajdonított és amelyet nagy öntudattal végzett, úgy tekintette, mint amelyre Isten rendelte: „Az én talentumom, amelyet az Úrtól kaptam, az igének hirdetése és magyarázása” (Szász 1904: 87).

A biblia magyarázathoz, evangelizációhoz szükséges rendkívüli előadói képességét még azok a teológusok is ismerték, akik szemben álltak a belmisszióval. Rendszeresen járt vidékre is evangelizálni. 1909-es erdélyi körútjáról írta a következő beszámolót a családjának: „Nagy és előkelő közönség előtt szólhattam tegnap a ref(ormátus) teológia nagytermében. Úgy éreztem, hogy ilyen nagy közönség előtt még soha oly nyugodtan nem tudtam beszélni.

Nagyon hálás vagyok érte az Úrnak.²⁶ Póla és a többi, hozzá hasonló szerepet vállaló nő számára is a nyilvánosság – főként férfiak – előtti fellépés munkájuk legnagyobb nehézségét jelentette. Még akkor is nehezen birkóztak meg vele, ha, mint Póla esetében, tehetséges szónokok voltak, ha szocializációjuk olyan társadalmi közegben folyt, ahol élénk társasági élet zajlott, és így volt részük egy bizonyos nyilvánosság előtti szereplésben.

Póla új tevékenységi köre életmódjában is nagy változást hozott. Rendszeres elfoglaltságot jelentett, és saját – azaz nem a családra fordított – időt igényelt az evangelizálás, szerkesztés, írás. Mindez nem jelentette azt, hogy hagyományos női szerepkörét elhanyagolta volna. Igaz, hogy gyerekei erre az időszakra már felnőttek, a háztartás gondját pedig jobban megoszthatta, ugyanis anyagi helyzetük megengedte, hogy több cselédet is tartsanak – volt, amikor négy cseléd is alkalmazásban állt a Vargha családnál –, és lányai és menyei szintén kivették részüket a házimunkából.

Póla az életvitelében beállt változás következményeként a pihenés és nyaralás szerepét is újraértelmezte. Korábban természetes volt számára, hogy férjének – és általában a férfiaknak – van része abban, hogy az egész évi intenzív munka után a nyári időszakban kipihenje magát, erőt gyűjtsön a következő évre. Általános és elfogadott volt társadalmi környezetében, hogy a „női nyaraláshoz” hozzátartozik a háztartásvezetés, befőzés, aszalás, vásárlás télire, valamint a gyermekek ellátása. Egyházi működése idején már ő is „kikövetelte” a feltöltődés idejét – maga és a következő generáció számára is –, mondván, hogy az a munka, amelyet Isten szolgálatában végeznek, őket is feljogosítja a teljes kikapcsolódásra. Ilyenkor sokat pihent és olvasgatott. „Ezt a néhány hetet azért kaptam az Úrtól, hogy testi és lelki erőt gyűjtssek, s nem tudhatom, mennyire lesz szükségem az előttem álló esztendőben²⁷” – írta egy ilyen útjáról a menyének.

A belmissziói működésbe – főként a gyermekek számára tartott alkalmak vezetésébe – bevonta saját gyermekeit is, akik ily módon (is) beletanultak az egyházi munkába. Póla sajátos szerepet töltött be családjában, ugyanis az egyházi életben való szerepvállalás rajta keresztül hagyományozódott tovább, nemcsak fiúágon, hanem női ágon is. Egyik fia lelkes, legidősebb lánya pedig papné lett. Ő jelentette a folytonosságot, fiútestvérei ugyanis apjuk világi pályafutását követték, egyikük sem lépett papi pályára, és lánytestvérei is világi férfiakhoz mentek feleségül. Póla az írással, a fordítással, egyházi közéleti szereplésével és a vallásos irodalomban való jártasság megszerzésével a Szász családot meghatározó kultúráközvetítő, nemzetjobbító örökséget is továbbvitte.²⁸

Szász Póla hatása nem szorítkozott a családjára, a saját és a következő generációban is találkozunk követőivel, olyan nőkkal, akiknek segítette „hitre jutását”. Czeglédy Sándorné lelkészné, az 1920-as évek női egyházi munkása, Szász Pólához írott levelében felidézte, hogy fiatal papnéként milyen mély benyomást tett rá a vele való találkozás.

26 Szász Póla levele, Kolozsvár, 1909. okt. 27. idézi: Vargha Zoltán (é. n.): *Vargha Gyula életrajza*. Kézirat R. L. C/97,14. doboz. III./A 57.

27 Szász Póla levele Vargha Zoltánéhoz, 1924. aug. 16. idézi: Vargha Zoltán (é. n.): *Vargha Gyula életrajza*. Kézirat R. L. C/97,14. doboz. V./A 18.

28 A családi identitás kialakulásában, a Szászokról alkotott kép megformálásában id. Szász Károly (nagyapja) személyiségének és életútjának döntő szerepe volt. A rendkívüli műveltség, észbeli adottság, polihisztorság; az ismeretek továbbadása valamilyen formában (oktatás, írás, fordítás); a közjóért és a református egyházért végzett kitartó, szívós munka, hazája és egyháza érdekében politikai, hivatali vagy akár katonai szerepvállalás jelentette s összességében ez tette ki azt a szellemi vagyont, amelyet a Szászok hagyományoztak nemzedékről nemzedékre.

Sohase felejttem el első találkozásunkat az életben – ezelőtt majdnem 30 évvel, mikor engem, fiatal papnét, akkor még három apróság anyját, kedves Póla Néni olyan meleg, biztató, bátorító szeretettel fogadott egy konferenciánkon... Legutóbb Debrecenben az ottani papnék és ref. nők gyűlésén tartottam két előadást. Valaki azt mondta: „Míntha csak Vargha Gyulánét... hallottam volna”.²⁹

Mint minden mozgalomban, úgy az egyházi életvilágban is jellemző volt, hogy egy-egy jelentősnek tartott személyiség viszonyítási ponttá – sokszor példaképpé – vált a többiek számára. A családi életben betöltött, nyíltan vállalt irányító szerepe mellett Szász Póla tehát az egyházi és társasági életében is bizonyos presztízst szerzett magának, amely már nem (csak) apja, illetve férje társadalmi állása miatt, hanem saját jogán is megillette.³⁰

Szász Póláról elmondható, hogy a középosztályi normáknak megfelelően ment férjhez, jó családanya lett, megpróbált tökéletesen megfelelni saját és környezete elvárásainak. Tehetsége és személyisége más szerepre is alkalmassá tette volna, ennek hiányát talán mindvégig érezte, hiszen önképében is erősen élt saját képességeinek értéke. Mivel a világi pálya lehetősége fel sem merült a családban, a belmisszióban találta meg az önmegvalósításnak azt a terét, amelyben kibontakoztathatta tehetségét.³¹ Új tevékenységi köre, életvitele bizonyos fokú függetlenséget is eredményezett számára. Társadalmi mozgalmakban nem vett részt, ugyanis úgy gondolta, hogy a szociális problémák megoldásához, a nemzet felemelkedéséhez az első és legfontosabb lépés, hogy a társadalom tagjai megtérjenek, és ő elsődlegesen ebben kívánt közreműködni.³²

---

29 Czeglédy Sándorné levele Vargha Gyulánéhoz. Cegléd, 1942. máj.16. R. L. C/97 16. doboz

30 1909-ben Löbön összegyűlt Vargha Gyula néhány íróbarátja. Zoltán fiának írt levelében olvashatjuk, mennyire büszke volt arra, hogy a „tudós férfikör”-re is hatást tudott gyakorolni. „Az urak igen kedvesek voltak, jól érezték magukat. Egész nap künn voltak, csak éppen ebédre jöttek be az ebédlőbe. ...Délelőtt egy kis tízórai után kísértáltak az urak a szőlőbe, délután pedig a gesztenyefa alatt üldögéltek fekete kávézva és borozgatva. Négy óra felé gyülekezni kezdtek a pusztaiak és környékbeliek az előre jelzett istentiszteletre, s mikor én odamentem közéjük, az urak is mind fölláltak és odajöttek. Endrődöt kivéve, aki kérte édesapát, hogy maradjon vele az asztal mellett. Azonban mikor elkezdtem beszélni, elhallgatott, figyelni kezdett, s mint édesapa mondja, kicsordultak a könnyei. Arról beszéltem, hogy »Ha olyanok nem leszek, mint a kis gyermekek, semmiképpen nem mehettek bé a mennyeknek országába«. Ki sem mondhatom, mily hálás voltam, hogy az Úr ezt a ritka alkalmat adta, amelyen tudós, komoly férfiak előtt bizonyoságot tehettem, s azért, hogy oly komolyan és figyelmesen, érdeklődéssel hallgatták. Látszott, hogy egészen komoly benyomást tett rájuk az Isten ígéje, különösen Beöthyre, Némethyre és Alexanderra” (Szász Póla levele, 1909. máj. 27., idézi: Vargha Zoltán [é. n.]: *Vargha Gyula életrajza*. Kézirat R. L. C/97, 14 doboz. VI./B 86).

31 Szász Póla vallásos költészete kibontakozását is megtérésének tulajdonította: „Óh, Jézus, lelkek nagy Királya, Te lelkeket is megnyered, S azóta szívem minden vágya Örömprepes száll feléd! Azóta szívem rejtekében Egy kis dalforrás csergedez, Tükrében egy kép látszik épen, Óh Jézus, a te képed ez! S mivel költőnek nem születtem, a dalt, mit zengek, tőled vettem, S neked ajánlom újra föl. S ha érted lángra tudna gyújtni Egy-két hideg, alvó szivet, A hátát néked kéne nyujtani, Mert a dicsőség a tied” (Vargha Gyuláné 1927: 3–4).

32 „A Lorántffy Zsuzsánna-egyesületet gyakran hallottam jótékony egyesületnek nevezetnii, pedig ez a szó nem fejezi ki annak valódi lényegét. Jótékonyágnak nevezik az emberek, ha valamely emberbaráti célra, szegények fölsegésére, árvagyermek neveltetésére évenként bizonyos összeget adnak, vagy pl. jótékonyági egyesületek tagjai közé lépnek, s a tagsági díjat rendszeren fizetik. Az ilyeneknek a Lorántffy Zsuzsánna-egyesület valóban csak jótékonyági egyesület. De mi magunk keresztyén egyesületnek nevezük, mert főtörekvésünk, vágyunk, hogy valódi keresztyének legyünk, s másokat is arra buzdítsunk. S buzdítjuk úgy az Ige hirdetésével, mint a szeretet munkáinak gyakorlásával. Oh mert az élő hit nem pusztá szó, Élet az, megelevenítő és megszentelő élet. Belőle fakad önként, minden külső kényszer nélkül az emberszeretet, mely embertársainak javán munkálkodni ellenállhatatlanul késztet és ösztönöz” (Vargha Gyuláné [é. n.]: *Társadalmi ígéhirdetés. A Lorántffy Zsuzsánna egyesület jan. 31-dikiszertetvendégségén elmondott beszéd*. R. L. C/97, 17. doboz).

Életében Isten szolgálata lett az első, ebben és ezáltal értelmezett át minden társadalmi (nemi) szerepet. Az, hogy egyházi munkát végzett, védelmet jelentett a sajátos önmegvalósításhoz, ugyanis olyan magasabb rendűnek ítélt cél, elköteleződés érdekében történt, amelyet nem lehetett megkérdőjelezni. Másfelől azzal sem lehetett vádolni, hogy a családi életet valamilyen öncélú, önző önmegvalósítás miatt szorítja esetenként háttérbe. Saját életében is lassú emancipációs folyamatot élt meg: részvétele és elismertsége abban az egyházi nyilvánosságban, amely a nők számára időközben elfogadottá vált, új lehetőségeket jelentett életében. Ahogy láttuk, a fordulat Póla életének abban a szakaszában történt, amikor gyermekei már felnőttek, ő megfelelő anyagi háttérrel, elegendő szabadidővel rendelkezett, így nem a családi élet kárára végezte „másik hivatását”. Emellett – apja és férje révén kijáró – társadalmi státusza és presztízse azt is biztosította, hogy esetleges túlzásai ellenére is úgy értékeljék egyházi szereplését, amely megmarad az egy középosztálybeli nő számára kijelölt kereteken belül. Ő maga is tudatosan és határozottan ezeken a korlátokon belül találta meg a lehetőségeit, szabad mozgásterét. Szász Póla esetéből jól látható, hogy a női önmegvalósítás és függetlenség kivívásának egy sajátos módja és alternatívája létezett az egyházi életben. Ez egyszerre kínálta az emancipációs folyamat személyes megélésének bizonyos útjait a nőknek, ugyanakkor egy számottevő közösség védelmét.

Unitarizmus és társadalmi elköteleződés

A következő esettanulmány főszereplője a modernitáshoz, a kortárs társadalmi jelenségekhez való viszonyulás tudatos, elvi alapokon való felépítését jeleníti meg. Az unitárius Perczelné Kozma Flóra életpályája, Szász Póláéval ellentétben, nem szorult az egyházi keretek közé, annak ellenére, hogy identitásának alapját vallásossága és unitáriussága jelentette. Széles körű társadalmi munkát végzett, sokféle egyesületnek, kezdeményezésnek volt a résztvevője³³ és az ún. közhasznú irodalomnak a művelője.³⁴ Perczel Ferencné leveli Kozma Flóra (1864–1925) Kozma Ferenc³⁵ és Domokos Judit egyetlen gyermeke volt. Életének egyik fordulópontját a református egyházból az unitárius egyházba való áttérése jelentette, ezt maga is mintegy sorseseményként élte meg és interpretálta. Tudjuk, hogy az egyén válásos életében bekövetkező fordulat, a „megtérés”, vagy a meggyőződésből történő áttérés mindig új alapokat jelent a vallásos, és eseteinkben a női identitás felépítésében egyaránt. Kozma Flóra előadásában, megjelentetett írásaiban a legnagyobb hangsúlyt az unitarizmus, a szabadszellemű vallás mibenlétének kifejtésére, hirdetésére fektette. Magyarországon a 19. századtól kezdve az unitárius egyház hívei az unitarizmust a „jövő vallásaként” aposzt-

33 A Protestáns Nőegyesületek Szövetségének volt a társelnöke, a Dávid Ferenc Nőegyesület elnöke, a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségében a választójogi szakosztály elnöke volt, tagja volt a Békeegyesületnek, a Művészet és Művelődés Magyar Nők Körének. A korszak egyik a nagy nyilvánosságot foglalkoztató társadalmi problémája volt a prostitúció szabályozása, a leánykereskedelem ügye. 1909-ben megalakították a Magyar Egyesületet a Leánykereskedés ellen, Prohászka Ottokár és Tisza István elnökletével. 1911-ben kezdte meg a „MELE” a veneriás női betegek kórházi látogatását, ennek is aktív tagja volt Kozma Flóra.

34 Rendszeresen írt a *Keresztény Magvetőbe*, az *Unitárius Közlönybe*, a *Nemzeti Nénevelésbe*. Két kötetben megjelentette írásait: „Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsezet és sociologia terén”. Budapest, 1908.; „Felolvasások és közlemények 1909–1915.” II. kötet. Budapest, 1915.

35 A magyar lótenyésztés „reorganizátora” volt.

rofálták.³⁶ Nemcsak egy felekezethez tartoztak, hanem a vallások evolúciójában a legmagasabb fejlettségi szintnek tartották, amely véleményük szerint a modernitás, a modern társadalom válságaira a legtekintélyesebb megoldásokat jelenthette.³⁷ Kozma Flóra minden nyilvános megnyilatkozásában ezt az álláspontot képviselte.³⁸ Emellett számos társadalmi – elsősorban a nőket és a szociális problémákat érintő – kérdéshez szólott hozzá, illetve a kultúra, a nevelés és a művészet tárgyában is rendszeresen kifejtette nézeteit. Mivel célja az volt, hogy gondolatait minél szélesebb körben megismerjék, a nyilvánosság szerepét igen nagyra értékelte, és a médiában rejlő lehetőségeket ki is használta.³⁹ Rendkívüli műveltségét, teológiai jártasságát önművelés útján szerezte.

Kozma Flórának az volt a meggyőződése, hogy a női lélek „előrehaladottabb és tisztultabb erkölcsi fogalommal” rendelkezik, mint a férfié, ezért buzdította nőtársait, hogy vállaljanak vezető szerepet a társadalmi jobbítás nagy missziójában.⁴⁰ Ehhez azonban nélkülözhetetlennek tartotta a megfelelő, korszerű nőnevelést, a nők részéről pedig a felelősségvállalást, az elszántságot és az intellektuális igényességet. A közvéleményben uralkodó feminizmuskritikát elutasította, a konzervativizmusról pedig lesújtó véleménye volt.⁴¹ A feminizmust az általa is képviselt haladó gondolkodásmóddal kapcsolta:

---

36 „Én hát azt vélem, hogy az a vallás tarthat leginkább a mívelt világ kedvezésére, a mely az általános kereszténységben gyökerezve ez idő szerint legtisztítottabb (...) az unitarizmus, vagy mondjuk nevén: az unitáriusok vallása” (Brassai 1886: 270).

37 „...elsősorban éppen a keresztény vallásban található az az erős lábón álló, megdönthetetlen igazságú, kiforrott eszmék és leszűrt igazságok, melyeket éppen a XX. század modern élete az ő hatalmas politikai, tudományos, filozófiai, közgazdasági vagy bármi néven nevezendő nemes küzdelmeivel semiképpen sem nélkülözhet, ha méltó eredményeket akar elérni! És ezeket az eszméket – nehogy ezekkel mások, más név alatt megelőzzenek bennünket – elsősorban nekünk hivatalos egyházaknak, Jézus zászlója alatt kellene a XX. század számára kiszolgáltatni!” (Perczelné 1908a: 40).

38 „A köztelken végig folyt gyermekvédelmi kurzuson iparkodtam a mi eszménket belecsempészni felolvasásomba, mert szerencsére az egyik előadó ministeri hivatalnok azzal végezte beszédét, hogy minden igazán humánus munka csak idővel a felvilágosodottsággal és igazi civilizációval fog megteremni. Ebbe én belekapaszkodtam (ugyanis az eszmébe!) és kaptam az alkalmon, hogy bemutassam egyletünket, mint ezen a civilizáción dolgozó intézményt, miután egy ügyben ugyanis fel kellett szólalnom. A Művészet és Művelődés Egyletben most szólítottak fel, hogy tartsak a művészetéről és művelődéséről felolvasást. Elfogadtam, mert itt is kapok az alkalmon, hogy beleszorítsam azt az eszmét, melyért nem lehet soha eleget küzdeni és melyet szerintem a világ minden dolgaiban és dolgai által hirdetni kell!” (Perczel Ferencné levele Ferencz Józsefhez, h. n. d. n. MUEKvGyLt. 55. – Ferencz József unitárius püspök hagyatéka).

39 „...a legegyszerűbb és primitívebb munka sem felesleges a mi ügyünkben még ha asszonytól jön is” (Perczelné Kozma Flóra levele Ferencz József püspökhöz, h. n. 1907. nov. 29. MUEKvGyLt. 55. – Ferencz József unitárius püspök hagyatéka).

40 „Tehát nekünk asszonyoknak kell az erkölcsi haladást és emelkedést minden áron megindítani és Isten segítségével következetesen vezetni” (Perczelné Kozma Flóra: A nő erkölcsi hatása. In. uó 1908: 169).

41 „Egyáltalában nem találok meg tömegesen azt a sokat hangoztatott egyszerű, tudatlan, de azért kötelességtudó családanyát, ki csakis a családnak és a jövő nemzedék istápolására született. Ahol én benső családi életet, nevelést és lelkiismeretet találok, ott már a rendesnél több tudást és tisztább látást áru el a ház asszonya; ezek a tulajdonságok pedig vagy már a nőmozgalomból erednek vagy ahhoz vezetnek. Hanem igenis találok a konzervatív, úgynevezett »ősi« eszmék mellett rémítő fényűzést, lelketlen pazarlást, egy csodálatos magyartalan ízlésű, folytonos és robotszerűen kultivált „jour-életet”. Örökös fehér kesztyűt, vagyont emésztő jour-kalapot és ezzel kapcsolatban többnyire drága szakácsnéra bízott konyhát és cselédekre vagy idegen bonne-okra hagyott gyermekszobát. Ami ősi nagyasszonyaink ettől a modern élettől hamarabb megfordulnak sírjukban, mint ha a magyarasszony lassanként megérti fejlett korunk fejlett igényeit és résztvesz a nemes irányban fejlődő feminizmus altruisztikus mozgalmában” (Perczelné 1907: 23).

Én úgy értelmezem és tapasztalatból is úgy látom a nőmozgalmat, hogy a feminizmus, mialatt jogokért küzd, mindig az *erkölcsi* alapot építi, a szellemi *talajt* egyengeti egy jogaiban büszke és kötelességérzetében szilárd későbbi nemzedék számára (Perczelné 1907: 24).

A feminizmus gyökerét Jézus működésében fedezte fel, aki a „nők iránti elnéző türelmével mintegy megalapította a helyes feminizmus legelső csíráját” (Perczelné 1908b 175). Számára a feminizmus fogalma morális kérdés volt, a jézusi alapelveken nyugvó legtökéletesebb haladást, modernitást jelentette, amely a nemek viszonyát nő és férfi teremtésbeni egyenlősége alapján értelmezte. Nem egy konkrét mozgalmat, és főképp nem egyes embereket jelölt vele; a feminista alapelveket Kozma Flóra számára nem a korabeli magyarországi feminista mozgalom, illetve nem annak tagjai jelentették, ezért nem is csatlakozott a feministák egyesületéhez. Azonban, mint kortársai közül sokan, az együttműködést velük is – mint minden más egyesülettel – támogatta, ha az a konkrét, általa fontosnak ítélt ügyek előmozdítását garantálta. A nőket érintő kérdésekkel kapcsolatos állásfoglalásaiban, bár hivatkozott az egyén (nemtől függetlenül) fejlődéshez, művelődéshez való jogához, a társadalmi folyamatokban való részvétel lehetőségének jogához, érveléseiben mégis a konzervatív „hasznosság” elve dominált. Érdemekhez kötötte az adott jogosultságokat, a társadalom alsóbb rétegeihez a hagyományos „felemelő”, javító attitűddel viszonyult, míg a felső társadalmi csoport tagjainál szellemi, kvalitásbeli, társadalmi értelemben vett „hasznossági” hierarchiát állított fel. Ha Kozma Flórát be akarjuk sorolni egy adott nőmozgalmi irányzatba, nehéz dolgunk van – mint maguknak az egyes nőmozgalmi irányzatoknak az esetében is. „Első látásra” ugyanis korai feministaként vagy akár „keresztény feministaként” is lehet kategorizálni, hiszen ő maga számtalanszor leírta, milyen értékesnek tartotta a feminizmust. Nemegetszer elhatárolta magát a konzervativizmustól, liberálisként, modernként aposztrofálta azt az irányzatot, amelyet képviselt. Életútja és írásai elemzésével azonban ez a kép árnyalódik. Perczelné Kozma Flóra nem teremtett önálló egzisztenciát, nem volt kvalifikált, nem végzett professzionális munkát. Családi életét mindennél előbbre valónak tartotta (négy lánya volt). Emellett azonban időbeosztását, életmódját nagyban meghatározta nem tradicionális szerepvállalása, Szász Pólához hasonlóan neki is szüksége volt saját „terre” és időre. (Érdemes megemlíteni, hogy ő is akkor kezdte az aktív munkát, amikor lányai már felnőttek, valamint hogy hivatásbeli kiteljesedéséhez neki is szüksége volt családjá támogatására, jóváhagyására.) A társadalmi kérdések megítélésében az alapértékeket tekintve konzervatív elveket vallott, azonban az egyes, konkrét jelenségekkel kapcsolatban gyakran hangoztatott feministaként aposztrofált nézeteket.

Ha Kozma Flóra és Szász Póla életviszonyait összevetjük más kortárs „elkötelezett” nőkével, azt látjuk, hogy családjukban a családfők általában nemesi-polgári (kettős) identitással bírtak, állami hivatalnokként dolgoztak – Kozma Flóra férje, Perczel Ferenc⁴² a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének ügyvezető igazgatója volt⁴³ – és emellett sokszor még valamilyen alkotó (irodalmi) és aktív közéleti tevékenységet is folytattak (Sárai Szabó 2009). Bár további kutatás szükséges a kérdés tisztázásához, mégis úgy gondolom, ezekben a férfiakban a család

42 Perczel Béla – Perczel Mór fivére – igazságügy-miniszter fia.

43 Halálakor a *Köztelek* című lapban a következő emlékező sorokat írták róla: „Puritán gondolkodás, az apró részletekre is kiterjedő gondosság és feltétlen üzleti realitás jellemezte tevékenységét. Számító kereskedő egyesült benne a gyakorlatias gazdával, az úri felfogás a tisztviselői kötelességérzessel” (*Köztelek*, 1914. jan. 24. 210–211. idézi: Dobos [2001: 293]).

nőtagjai az egyház-, a társadalom-, a nemzetjobbító munkájukban támogatóikra találtak, ezekben a családokban lehetőségük volt a normakövető emancipációra.

Kozma Flóra unitarizmusa, vallásossága nemcsak saját személyes életének vált alapjává, hanem széles körű társadalmi elköteleződését is erre az alapra építette. Az unitárius felekezethez való áttérésével, annak egyre elmélyültebb megismerésével olyan spirituális és morális fundamentumra támaszkodhatott, amelyet a legmagasabb fejlettségűnek és a legmodernebbnek vélt. Ennek segítségével az ijesztőnek tűnő társadalmi problémákat, technikai, életmódbeli változásokat is el tudta helyezni saját értékrendjében, és úgy ítélte meg, hogy a legkorszerűbb megoldásokért küzd. Így építette fel saját identitását, amelyben önmeghatározásának talán leglényegesebb elemét alkotta az a tudat, hogy a „leghaladóbbak” közé tartozik. A számára születésénél fogva adott társadalmi és mentális teret kiszélesítette, kibővítette. Eközben megőrizhette azokat a hagyományos (nemesi-polgári, nemzeti, keresztény) értékeket, amelyeket szocializációja során elsajátított, életében végig fontosnak tartott, miközben integrálhatta a modern világ új jelenségeit. Úgy érezhette, részt vesz a társadalom tökéletesítésében, saját társadalmi közege számára a modernitás adoptálásában.

A női választójog

A századelőn az emancipációs törekvéseket képviselők számára egyre inkább előtérbe került a politikai élet színterein való önrendelkezés programja, a választójog kérdése. A konzervatív nők egy része ellenezte a nők politikai jogait, de az érvek közöttük sem voltak egységesek. Egyesek közülük egyszerűen alkalmatlannak, vagy a nő eredendő hivatásával ellenkezőnek érezték a politikai jogok kiterjesztését a nőkre, mások pedig az időt tartották korainak (ők tartoztak a halogatók közé). Voltak olyanok is, akik más, égetőbb feladatok megoldását sürgetőbbnek vélték, így a nők erkölcsi felemelkedését, illetve a szociális problémák megoldását előbbre valónak gondolták. Az évek során változhatott az egyén véleménye, ráadásul a választójoggal kapcsolatban akármelyik nézetet is vallotta, ebből nem következett az, hogy a többi társadalmi kérdéssel kapcsolatban is hasonló elvi alapokon állt. A nőnevelésben, a női munkavállalásban, a házasság intézményében gondolkodhatott valaki „emancipáltan”, ha a választójogot el is utasította. A pártolók véleménye sem volt egységes, ugyanis a legtöbben cenzushoz (értelmi, vagyoni), illetve érdemekhez (a közösségért végzett munka) kötötték volna, de a konzervatív nők között is akadt, aki az általános választójogért küzdött. Kozma Flóra választójoggal kapcsolatos álláspontjának változását végigkövetve láthatjuk, milyen képlekenyek voltak a századfordulón az egyes álláspontok határai.

1907-ben a Magyar Nőegyesületek Szövetségének közgyűlésen – amelynek tagja volt Kozma Flóra is – még leszavazták a választójogi szakosztály megalakítását,⁴⁴ viszont 1909-ben végül – éppen az ő elnökleivel – mégis létrejött. De nemcsak a szervezet tagságának véleménye változott pár év alatt, Kozma Flóra álláspontja szintén átalakult 1905 és 1909 között. Ferencz József unitárius püspöknek 1905-ben még arról írt, hogy:

---

44 „...midőn Schwimmer Rozának női szavaztjogi szakosztály szervezésére irányuló javaslatát Csiky Kálmánné indítványára 18 szavazattal 10 ellenében elvetette!” (A M.N.Sz.-nek az 1909. évi munkásságáról szóló jelentése. *Egyesült Erővel*. I. évf. 7. 108). (Csiky Kálmánné Gönczy Etelka számos egyesületben, többek között a Nőnevelő Egyesületben tevékenykedett, tehát a nők tanulását aktívan támogatta, míg a választójog tekintetében az ellenzők közé tartozott.)

...nem régen gróf Batthyányi Lajosnéhoz az egyletet (Dávid Ferenc Egylet) képviselni lettem meghíva – ...a feminista egylet elnöke előadta a nők szavazati jogának ügyét s miután láttam, hogy a házi asszony igen elégedetlennek látszott de rossz magyarsága miatt nem igen tudott helyesen beleszólni a dologba, a többi asszony is vonakodott az ítélet mondástól – én tehát belevágtam a szónoklatba és iparkodtam a feministáknak megmagyarázni, hogy sok minden dolog előbbre való ennél; és társadalmi viszonyaink közműveltségünk sőt közérkölcünk sem olyan, nem a nőké, hanem általánosságban véve korai még e dolog, hogy erről most még csak szó is lehessen.⁴⁵

Néhány év múlva azonban teljesen megváltozott az álláspontja:

Nem szégyenlem bevallani, hogy körülbelül hat év előtt még én is ellene voltam a nők választójogának és ezt Batthyány grófnő termében Schwimmer Rózával szemben nyilvánosan meg is mondtam. Már négy év előtt a szövetség temesvári közgyűlésén – közben folyton figyelve és megfontolva úgy a hazai, mint a külföldi eszmeáramlatokat – azon négy vagy öt asszonyhoz pártoltam, a kik a nagy többséggel szemben egy választójogi szakosztály megalakulását kívánták – természetesen hiába. Tovább figyelve a jelenségeket, ma már magam tettem meg az indítványt és a még négy év előtt merev ellentáborot képező hatalmas asszonytábor, becsületesen és nyíltan határozattal, habozás nélkül lépett e haladás útjára... Ez megfontolt és kidolgozott program, csendes kis előmunkát, mely becsülettel és hűséggel akar segédkezni nyújtani a fokról-fokra emelkedő korszellemnek (Perczelné 1915: 15).

A közvélemény előtt egyik főérve az volt, hogy ott, ahol a nőknek a törvények megalkotásába nincs beleszólásuk, ahol csak az azok által kiváltott problémák megoldására használják őket, a női egyesületi munka csak tűzoltás, és valójában óriási képmutatás (Perczelné 1915: 12–13).

Az I. világháború idején, az 1917-es választójogi vita kapcsán pedig Schwimmer Rózáról – aki egyébként az általános választójog híve volt – a *Nők Lapja*-ban már úgy nyilatkozott, mint a női érdekek egyik legkiválóbb harcosáról:

Ebben a bizonytalan erkölcsű és kapkodó világban a legfelemelőbb és legmegnyugtatóbb lelünk számára a tisztán látó és magasabb erkölccsel dolgozó munkás látása és meghallgatása. ... ezt sohasem éreztem erősebben, mint Schwimmer Rózsa április előadásán, melyet a nők választójogáról – kapcsolattal a béke eszmével – tartott óriási közönség előtt a Lloyd dísztermében.... Soha senki szorosabban nem azonosította a legmagasabb teóriát a mindennapi gyakorlati törekvéssel Schwimmer Rózánál. Ezen gyakori kijelentésemre nagyon sokan – s nem minden gúny nélkül – azt kérdezik tőlem, hogy hát a nők választójogát a feministáknak ezt a legvégén minden alkalommal kijátszott ütőkártyáját még én is, aki magát elsősorban keresztény munkásnak tartja, a legmagasabb ideálok közé sorozom? ...A feminizmus, a nők választójogát nem végcélnak, hanem eszköznek kívánja az összes asszonyokkal közösen óhajtott Isten országának: az állandó békének és állandó általános erkölcsnek megerteremtésére (Perczelné 1917: 1–2).

---

45 Perczel Ferencné levele Ferencz Józsefhez, h. n. d. t. MUEKvGyLt. 55. Ferencz József unitárius püspök hagyatéka).

Befejezés

A *normakövető emancipáció* megfogalmazásával a 19. század végének, 20. század elejének magyarországi modern nőmozgalmáról kialakult képet kívántam árnyalni. Véleményem szerint a feminizmussal szemben jóval homogénebbnek tűnő konzervatív nők között szintén számos distinkciót tehetünk, melyek segítségével a korszak hazai női emancipációjának folyamatát is továbbgondolhatjuk. Az általam vizsgált nők, női csoport tagjai a hagyományos női szerepeken túl találtak egy területet, az egyházat, ahol önmegvalósítási törekvéseiknek, a nyilvános szférában való aktív szerepvállalásuknak sajátos terepe nyílt. Ennek következményeképpen a családjukban, az adott társadalmi csoportban való státuszuk és szerepük módosult, egyfajta emancipációs folyamatnak lettek a részesei.

Hivatkozott irodalom

- Acsády Judit (1997): A huszadik század asszonya. A századforduló magyar feminizmusának nőképe. In *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetekben*. Nagy Bea és S. Sárdy Margit (szerk.). Debrecen: Csokonai, 243–253.
- Balogh Margit (2009): Slachta Margit. *Rubicon* 20(4). Interneten: http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/slachta_margit/ (letöltve: 2014. január 17.).
- Brassai Sámuel (1886): A jövő vallása. *Keresztény Magvető* 21(5): 257–270.
- Campbell Orr, Clarissa (1996): Introduction. Cross-channel Perspectives. In *Wollstonecraft's daughters. Womanhood in England and France, 1780–1920*. Clarissa Campbell Orr (szerk.). Manchester – New York: Manchester University Press, 1–43.
- Crawford, M. Patricia (1993): *Women and Religion in England, 1500–1720*. London: Routledge.
- Dobos Gyula (2001): *A Perczelek. Szekszárd: Babits*.
- Geöcze Sarolta (1899): *A nő a modern társadalomban. Különlenyomat a Nemzeti Nőnevelés 1899. évf. II. és III. füzetéből*. Budapest.
- Geöcze Sarolta (1904): A konzervativizmus és a keresztény szocializmus. *Huszadik Század* 5(9): 273–288.
- Giesswein Sándor (1907): *Kereszténység és feminizmus. Különlenyomat a „Nemzeti Nőnevelés” 1907. évi I. füzetéből*. Budapest.
- Gill, Sean (1994): *Woman and the Church of England. From the Eighteenth Century to the Present*. London: SPCK.
- Heilman, Ann és Margaret Beetham (szerk.). (2004): *New Woman Hybridities. Femininity, Feminism and International Consumer Culture, 1880–1930*. London: Routledge.
- Komócsy Józsefné, özv. (1906): A képzőművészetekről. In *A Magyar Nők Közművelődési Körének Évkönyve az 1905–1906. évről*. Zempléni P. Gyuláné (szerk.). Budapest, 22–26.
- McMillan, F. James (1996): Wollstonecraft's Daughter, Marianne's Daughter, and the Daughters of Joan of Arc. Marie Maugeret and Christian Feminism in the French Belle Époque. In *Wollstonecraft's Daughters. Womanhood in England and France, 1780–1920*. Clarissa Campbell Orr (szerk.). Manchester – New York: Manchester University Press, 186–199.
- Niedermüller Péter (2008): Sokféle modernitás. Perspektívák, modellek, értelmezések. In *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Niedermüller Péter et al. (szerk.). Budapest: Nyitott Könyv – LHarmattan, 7–19.
- Paletschek, Sylvia és Bianka Pietrow-Ennker (2004): Concept and Issue. In *Woman's Emancipation Movements in the Nineteenth Century. A European Perspective*. Sylvia Paletschek és Bianka Pietrow-Ennker (szerk.). Stanford: Stanford University Press, 3–10.
- Perczelné Kozma Flóra (1907): A nőmozgalom és a családi élet. *A Nő és Társadalom* 1(2): 23–24. Interneten: http://mtdaportal.extra.hu/ADATTAR/cikktar/p_cikk/perczelne_kozma_flora_a_nomozgalom_es_a_csaladi_élet.pdf.
- Perczelné Kozma Flóra (1908a): Esménk az egyházi életben. In *uő Felolvasások és közlemények a modern vallásból-csészet és sociologia terén*. Budapest, 35–47.

- Perczelne Kozma Flóra (1908b): A nő erkölcsi hatása. In uő *Felolvasások és közlemények a modern vallásbölcsészet és sociológia terén*. Budapest, 166–171.
- Perczelne Kozma Flóra (1915): Nők a politikában. In uő *Felolvasások és közlemények 1909–1915, II. kötet*. Budapest, 14–18.
- Perczelne Kozma Flóra (1917): Schwimmer Rózsa. *Nők Lapja* 2(5): 1–2 (május 20.).
- Quinton, Anthony (1995): *A tökéletlenség politikája. Az angol konzervatív gondolkodás vallásos és szekuláris tradíciója Hookertől Oakeshottig*. Pécs: Tanulmány.
- Ravasz László (1929): A lelkészné, mint szolgatárs. *Református Lelkésznék Lapja* 1(10): 85–86.
- Richers Julia (2007): Johanna Bishitz, Katalin Geő, and Budapest's Jewish Women's Association (1866–1943). In *Gender, Memory and Judaism*. Gazsi Judit, Pető Andrea és Toronyi Zsuzsanna (szerk.). Budapest: Balassi, 125–145.
- Sárai Szabó Katalin (2005): „Kicsi pont vagyok én ezen a világon. Még a magyar életben is, de hát vagyok...” Novák Olga az első magyar református teológusnő. In *Évek és színek. Tanulmányok Fábri Anna tiszteletére hatvanadik születésnapja alkalmából*. Steiner Ágota (szerk.). Budapest: Kortárs, 75–83.
- Sárai Szabó Katalin (2009) Egy poétikus statisztikus magánélete. Vargha Gyula (1853–1929) portréjához. *Sic Itur ad Astra* 20(60): 101–121.
- Sárai Szabó Katalin (2013a): Az egyházi „társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása”. Nők a református egyházban a 19–20. század fordulóján. *Médiakutató* 14(tavaszi): 41–53.
- Sárai Szabó Katalin (2013b): Modellváltás a református lelkésznői szerep értelmezésében az 1870-es és az 1830-as évek között. *Korall* (52): 187–215.
- Scruton, Roger (1995): *Mi a konzervativizmus? Válogatott esszék*. Budapest: Osiris.
- Sebestyén Jenő (1927): *A református nő lelkivilága. II. kötet*. Budapest: Sylvester.
- Szász Károly (2006): A nők a gyermekszobában. In *A nő és a hivatása II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*. Fábri Anna és mások (szerk.). Budapest: Kortárs, 72–75.
- Szász Póla (1904): *Néhány vonás hitéletem fejlődéséből*. (Kézirat, magángyűjtemény.)
- Taylor, Charles (2008): Modern társadalmi imaginációk. In *Sokféle modernitás. A modernizáció stratégiai és modelljei a globális világban*. Niedermüller Péter et al. (szerk.). Budapest: Nyitott Könyv – LHarmattan, 34–71.
- Tutsekné Bexheft Lilly (1904): A nők munkaköre nálunk és külföldön. *Nemzeti Névelés* 25(2–3): 102.
- Vargha Gyuláné (1927): *Dicsőség Istennek. Verseik*. Budapest: A „Fébé” Evangélikus Diakonissza Anyaház iratgyűjtésének kiadása.
- Vári András (2010): Félprofilok, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában. *Korall* (42): 151–179.
- Wilensky, Harold (2010): Minden szakma hivatás? *Korall* (42): 19–54.